

VIRTUTS PER EDUCAR EN TEMPS D'INCERTESA

Salvador Cardús i Ros

Doctor en Ciències Econòmiques per la Universitat
Autònoma de Barcelona (UAB)

Professor titular del Departament de Sociologia de la
UAB

Membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans

Barcelona, 1 d'abril de 2014

Molt bon dia a tothom.

Dins d'aquest cicle, centrat en una reflexió sobre la família, parlaré de les virtuts per educar en temps d'incertesa. Miraré de ser molt sintètic i bàsicament em centraré en dues idees –com deia, irònicament, José L. López Aranguren: *“pocas pero confusas”*–. Miraré que les dues idees siguin el més precises possible. Són dues idees que van una mica contracorrent i no són el que més habitualment sentim a dir sobre la situació educativa i el paper de l'escola i la família. El fet que no digui el que se sol dir i el que diu tothom, no em fa ni més valent ni més original, ni més bo; simplement és una voluntat de fugir, d'una manera conscient i voluntària, del pessimisme educatiu que ofega aquesta societat. Un pessimisme que, des del meu punt de vista, és la primera raó de la debilitat educativa que

tenim com a societat. Em refereixo al fet de tenir poca confiança en nosaltres mateixos, de manera que acabem transmetent una visió poc engrescadora respecte del futur. I fent això, el que fem és reduir i limitar les expectatives sobre el que podríem arribar a ser.

La primera cosa que vull dir és que les tesis que sostindré neguen la idea inicial de que ara es viuen moments especialment tràgics o dramàtics des del punt de vista educatiu. Tinc una col·lecció de fitxes, que ara no podré utilitzar de manera extensa, de referències d'èpoques diverses, que em permetrien demostrar que les visions catastrofistes no són pas d'ara. Frases com les d'un catedràtic de Ciències Naturals de la Universitat de Barcelona que, parlant dels exàmens de final de curs, deia que la major part d'aquests exàmens eren inqualificables (ni ortografia, ni sintaxis, una lletra que no s'entenia...), "cosa que demostra que els estudiants avui dia arriben a les aules universitàries després de fer un batxillerat que no proporciona ni la més elemental preparació del que hauria de ser l'escola primària". Això hi ha gent que ho subscriuria en aquests moments i que té aquesta imatge del nivell actual de l'educació universitària. Però resulta que aquesta és una frase del catedràtic Odón de Buen, escrita no pas el 2014, sinó el 1890, quan els estudiants universitaris tots eren fills de metges, d'empresaris, etcètera. Per tant, fa més de cent anys que algú escrivia una cosa que ara podríem llegir i ens seguiria semblant actual.

O aquella altra cita que diu: “Abans sí que es vivia segons les regles de la templança i els joves anaven a dormir i es llevaven d’hora; no com ara que la gent beu, han adoptat estils de vida molt descurats, només es preocupen de divertir-se, se’n van a dormir tard, es lleven a qualsevol hora... estem degenerant”. Una frase d’un filòsof xinès de mil anys abans de Crist, Chi Po. O sigui que fa mil anys abans de Crist els joves, tot i no tenir ni mòbil, ni discoteques, ni cotxe, ni moto, es veu que ja anaven així.

I per acabar, vegeu aquesta altra citació: “Ara als joves els agrada viure bé, són mal educats, menystenen l’autoritat, són poc respectuosos amb els seus superiors, prefereixen la conversa banal a l’esforç. Els joves ara són els tirants, no saluden a ningú, no respecten els pares, devoren el menjar i tiranitzen els seus mestres”. Un pensament atribuït a Sòcrates, del segle IV aC.

Això vol dir que potser hauríem de començar a pensar si és que sempre hem tingut aquesta visió sobre el present i sobre el passat quan hem parlat d’educació. Potser hauríem de començar a considerar si quan veiem el món tan fosc, tan gris, tan negre, el problema no és del món, sinó de les ulleres que portem. Potser el que hauríem de revisar és la nostra mirada sobre el món.

Així doncs, les dues coses que diré, van en aquesta línia que és en la que en temes d’educació fa molts anys que estic mirant de lluitar i de combatre: contra les visions pes-

simistes i, des del meu punt de vista, absolutament injustificades. Tan injustificades, per posar un exemple, com el que passa ara amb els informes PISA. Cada cop que surt un informe PISA ens flagel·lem dient que aquest país és un desastre. En realitat aquest país està en la mitjana dels països de centre Europa com França o Holanda. Però saben què no diuen els diaris? El que no diuen, per exemple, és que un país de l'OCDE que està al capdavant en innovació tecnològica, científica i en recerca com és Israel, doncs està en el cinquè lloc... començant pel final en els informes PISA en matemàtiques i ciència, just al costat de Grècia i de Romania. Per la qual cosa, una de dues: o els resultats de PISA no tenen res a veure amb la capacitat d'un país per avançar, o no diuen gran cosa –o no ho diuen tot– sobre la qualitat de l'ensenyament.

Ja sé que amb tot això no els canviaré l'opinió sobre la seva visió pessimista sobre la realitat educativa, però com a mínim em proposo aconseguir que vulguin escoltar les dues idees de fons que defensaré.

En primer lloc, sostinc que la incertesa no és el problema. La incertesa forma part de la condició humana. El problema que hi ha hagut en el camp de l'educació aquests últims vint-i-cinc o trenta anys és, precisament, que hem viscut en una societat que ha volgut ignorar la seva condició incerta, que ha volgut ignorar que la incertesa forma part de la vida humana i de totes les societats; que precisament la civilització, el procés de civilització, es produeix

perquè a partir d'una clara consciència de la fragilitat humana i de la incertesa social, els grups humans, les persones, l'hem combatuda i això ens ha fet progressar. Ens ha fet progressar la consciència de la incertesa, no la ignorància de la incertesa, no l'enganyar-nos a nosaltres mateixos sobre aquesta condició.

Aquesta consciència de la fragilitat de la condició humana és el que ens ha fet progressar en el terreny de la salut, el que ha fet millorar les condicions de vida i aconseguir doblar l'esperança de vida en un sol segle. Fantàstic. Però, naturalment, això no ens allunya de la condició incerta. I quan podem arribar a 80 anys, és clar, descobrim que això ens posa al davant de noves incerteses: noves malalties, noves causes de mort no esperades, nous dilemes davant de la qualitat de vida a aquestes edats... Ara ens sembla que morir-nos als 60 o als 65 anys és un drama. Sí: és un drama, però és un drama perquè hem estat capaços de superar aquests estadis i ens seguirem superant mentre siguem conscients d'aquesta condició incerta com a individus.

Des del meu punt de vista, el problema fonamental de l'educació ha estat que hem viscut en una societat que ha volgut ignorar aquesta condició incerta, i en ignorar aquesta incertesa, el que ha fet és quedar atrapada en el present, menystenint el passat i desatenent el futur. S'ha cregut que el passat no ens servia de res i que el futur estava garantit, que un o altre vetllaria per nosaltres. Si acabem a

l'atur, ja vindrà l'Estat i ens pagarà la pensió; si estem malalts, ja ens curaran perquè això és gratis... Hem viscut durant uns anys com si el món s'hagués convertit en un lloc tan segur que ens permetia estalviar-nos l'haver de reconèixer aquesta incertesa i haver de reflexionar sobre com afrontar el futur.

De tot això se n'ha dit la postmodernitat. Aquella postmodernitat que s'entenia com un viure al dia, allò que feia tanta gràcia del *carpe diem*, (i que si ho haguéssim de traduir en espanyol seria allò de "*que me quiten lo bailao*"). Hem viscut durant vint-i-cinc o trenta anys vivint al dia i exprimint el present. És un *presentisme* que ens ha portat al descontrol moral; a l'abandó de la lluita per la millora; a criatures que no es volen fer grans; a adolescents que no entenen per què haurien d'estudiar i a l'abandonament dels estudis de manera precipitada perquè es guanyaven molts més diners anant a l'obra a fer de peó que no pas seguint estudiant i arribant a la universitat i sabent que després de vint-i-cinc anys de carrera acadèmica potser tindries una plaça en la que, amb sort, arribaries a cobrar 1.500 euros.

L'any passat vam fer un documental per a TV3, *Veus d'una generació*, amb joves de 20 a 30 anys, i era sorprenent veure la cara estupefacta d'aquests joves davant la crisi. En recordo un que deia que ell havia deixat l'institut, no havia acabat la secundària, havia començat a treballar a l'obra, que amb poc més de 20 anys cobrava

3.000 euros al mes, s'havia casat, la seva dona era mestra i cobrava 1.500 euros, i s'havien embolicat a pagar una hipoteca de 1.600 euros. Al cap d'un temps s'havia quedat sense feina, i ara no entenia què havia passat, no entenia què havia fet dels diners, no havia estalviat res i no havia previst res. Parlo, doncs, d'aquesta cultura de viure el present, del no pensar en l'endemà, de no fer cap previsió sobre res, de pensar que tot és segur. Això és el retrat dels anys que hem viscut, d'un cert abandó de les referències morals.

Però això és un problema de fa vint o vint-i-cinc anys, no de tota la vida. D'un temps que podríem dir, des del punt de vista educatiu, d'especulació moral. Un temps que ens ha portat a viure al marge de la virtut. Aquesta situació ens ha portat a fer un discurs pessimista, catastrofista, i a fer discursos de caràcter moralitzador, de voler-ho analitzar en termes moralistes, i en definitiva, a fer discursos sobre la crisi de valors. El discurs de la crisi de valors, des del meu punt de vista, és una fugida endavant. Suposa imaginar que els problemes són de naturalesa individual i que som els individus els que ens equivoquem. Però quan un jove amb 15 o 16 anys se n'anava a treballar a l'obra sense acabar els estudis no era que no valorés l'esforç: estava prenent una decisió racional. Des d'un punt de vista racional, el més raonable era anar a treballar. Per què havia de posar expectatives en una via que no sabia on el portava i que probablement l'hauria portat a unes condicions laborals més precàries?

Aquest discurs de la crisi de valors ha servit per amagar la crisi política i econòmica –la cultura de la cobdícia de la que parla l'economista Francesc Cabana– en la que vivíem. Quan ara sento dir que l'educació té problemes, jo recordo que el llibre “El desconcert de l'educació” el vaig publicar l'any 2000, i el vaig publicar com a resultat del que ja estava observant a les escoles quan hi anava a fer conferències. Per a mi, el problema educatiu no està en la crisi econòmica i en la incertesa actual respecte del futur, no. La crisi educativa ens la va portar els anys d'abundància, els anys que vam perdre el món de vista, uns anys que semblava que tot vindria regalat, que no calia pensar en el futur, uns anys de sobreprotecció dels pares cap als fills, en què vam perdre els bons hàbits de saber dir que no, de saber que les coses s'han d'aprendre amb esforç. Per tant, mentre tots miràvem cap a l'altra banda perquè el país anava bé, perquè semblava –equivocadament– que tothom s'anava fent ric i que tothom anava tan fantàsticament bé, l'educació anava empitjorant.

Els problemes educatius els van crear, doncs, els anys de prosperitat. La prosperitat econòmica, aquesta falsa prosperitat, és el que va trasbalsar els bons hàbits educatius, el que es va carregar els referents que ens permetien educar de manera adequada. Són els anys de creixement els que afavoreixen l'abandonament escolar. A les Illes Balears pràcticament el 50% de les criatures no acabava la secundària. Com l'havien d'acabar si hi havia oportunitats de treball i bons sous fora de la formació escolar? Aquí

tots hem fet sermons sobre la importància de la formació. Però jo recordo una reunió en una Cambra de Comerç, on els empresaris que hi havia ens van tirar la cavalleria per sobre als professors perquè deien que la formació que donàvem a la universitat i a l'escola no s'adequava a les necessitats del mercat laboral. Ara bé, quan ja ho havien dit tot, després de reconèixer que segurament no ho fèiem prou bé, i els vaig preguntar si ells, quan havien de contractar algú, buscaven el que tenia més bona formació, o l'últim ciutadà acabat d'arribar al qual podien pagar una misèria de sou. Si per una banda diem que l'important és la formació però a l'hora de créixer el que busquem és el sou més baix possible i preferim que aquell paleta hagi de refer tres vegades la feina perquè encara ens surt més barat que no pas tenir un oficial ben preparat, finalment, qui és el que està marcant les regles de joc social? I què volem que passi? Que la gent es resisteixi a les regles de joc que nosaltres mateixos els estem oferint?

Per tant, tenir una bona formació, servia per trobar feina? No, no calia. Estàvem en una societat que aplaudia amb una frivolitat enorme els èxits fàcils. Recordeu tots aquests suposats cantants, mals actors i gent sense ofici ni benefici que cobraven unes barbaritats per fer l'imbècil a la televisió i als quals tothom els reia les gràcies? No es pot demanar una societat amb un tremp sòlid quan es riuen les gràcies dels més ignorants. Recorden aquella enquesta que preguntava si algú votaria a Belén Esteban si es presentava a unes eleccions, i resultava que molta gent deien

que la votarien de presidenta? Ara ja no passa això, o no passa tant, però això passava fa només cinc o sis anys. Naturalment això va comportar el que en diríem una aturada de l'ascensor social. Una societat que no és meritocràtica, una societat en que es valora els més cretins, una societat en que sense cap mena de formació et pots fer ric, on pots guanyar amb 20 anys 3.000 euros al mes fent d'encofrador, doncs és una societat que s'ha begut l'entement, absolutament desequilibrada i que desincentiva qualsevol mena d'esforç. Llavors ja podem anar fent discursos sobre l'esforç. Però els discursos sobre l'esforç s'han de fonamentar en una societat que el premii. No podem fer el discurs de l'esforç però anar premiant els barruts.

La conclusió d'aquesta primera reflexió és que sóc del parer que aquesta crisi que ara vivim serà extraordinàriament positiva per a l'educació. Que, de fet, ja ho està essent. Precisament, la recuperació de la consciència de la nostra feblesa, de la nostra fragilitat, d'aquesta condició incerta de la nostra societat, ens torna a fer pensar en el futur, ens torna a fer pensar que l'educació és important, torna a posar les coses al seu lloc. L'educació torna a estar al centre de les preocupacions de les famílies i dels governs, i això està ja començant a donar resultats, fins i tot a la menuda; no caldrà esperar d'aquí deu anys a veure-ho. Això ja està donant resultats ara mateix. A les universitats, la gent torna a anar a classe, quan fa pocs anys la meitat dels estudiants no hi anaven. Es tornen a

presentar a exàmens, tornen a estudiar fort. A les escoles els índex d'abandonament han baixat d'una manera significativa i ja ens estem acostant a les mitjanes europees. Això serà molt ràpid. Tornarem a posar les coses al seu lloc per força, però encara que sigui perquè no tenim més remei, l'educació tornarà a quedar al lloc que li correspon. I si sabem aprofitar bé aquesta crisi veurem com, malgrat totes les retallades, els resultats milloraran. I d'aquí cinc anys, estic segur, que podrem parlar amb números a la mà, i veuran com, malgrat totes les dificultats, els resultats hauran millorat en tots els sentits.

Davant d'aquesta situació, davant d'aquesta redescoberta de la precarietat, de la incertesa pròpia de qualsevol organització social i de la nostra condició humana, què hem de fer? Doncs menys plorar, menys discursos moralistes sobre els valors i, en canvi, més posar l'accent sobre allò que en diem virtuts. Vet aquí la segona tesi que sostindré.

En la defensa d'aquesta tesi els confesso que, en un cert sentit, he fracassat. Fa molts anys que estic defensant que cal deixar de parlar de valors i que hem de parlar de virtuts. Que els valors són retòrics, que a la gent no ens costa gens fer sermons. Però que l'important no són els valors, l'important són les virtuts, és a dir, aquelles disposicions que hem adquirit a través de l'exercici i l'aprenentatge.

Aristòtil sostenia que hi havia tres fets importants: el saber, l'emoció o la passió, i la virtut. Però Aristòtil ja deia que la

bondat i la felicitat la trobaríem en la virtut, no pas en el saber ni en la passió. La bondat i la felicitat, efectivament, es troba en la virtut. En aquestes disposicions adquirides per l'exercici i l'aprenentatge, ara també en podríem dir hàbits o rutines. És en les rutines que fonamentem el nostre dia a dia. No en els sermons: en les rutines. De què serveix que una escola es dediqui a fer grans defenses sobre el respecte, de la importància que té el respecte entre les persones, si cada dia ens llevem tard i cada matí a casa nostra es viu una experiència de manca de respecte? Manca de respecte perquè hi ha empentes per entrar al bany, manca de respecte perquè fem tard a la feina, manca de respecte a la pròpia salut perquè no tenim temps per esmorzar... Per tant, de què serveix anar predicant el que ens agradaria que fos el món si la nostra vida de cada dia no la il·lustra d'una manera concreta, amb uns hàbits concrets?

Sempre he sostingut que el que educa no són els discursos, sinó les maneres de fer que, amb el temps, es transformen en maneres de ser. I sempre poso el mateix exemple: a casa meva érem cinc germans i el meu pare ens feia rentar les mans sempre que ens assèiem a taula. Mai no ens va donar cap explicació de per què ens havíem de rentar les mans perquè devia trobar que era de sentit comú. I ho és! Era una època on el món no era gaire net, que no hi havia dutxa calenta cada dia, que la roba només es canviava un o dos cops a la setmana... però les mans havien d'estar netes per seure a taula. Doncs bé: quan jo ara sec

a taula, si no m'he rentat les mans, no menjo de gust. I no em diguin el per què. Però el cas és que una manera de fer es va convertir en una manera de ser. Això és una virtut. La higiene és una virtut, no és un discurs, no és un sermó, no és un aprenentatge merament racional, és una pràctica i és això que la fa permanent. Podríem dir que “els sermons passen, els hàbits queden”.

Però, quines doncs són aquestes virtuts per a educar en temps d'incertesa? Doncs les virtuts són les mateixes de sempre, aquelles que quan anàvem a escola en deien les virtuts cardinals i que eren una versió inclosa al catecisme catòlic de les virtuts clàssiques dels grecs. Sant Tomàs d'Aquino les va reinterpretar a la llum de la tradició cristiana, però de fet són quatre virtuts fonamentals que les hauríem de tornar a posar en valor com a pauta, com a guia per a una bona educació. I, particularment, a la família perquè estic completament d'acord amb el que sempre s'ha dit: que la família és la que té la més gran força educadora. Si la família no fa la seva feina, l'escola no se'n sortirà bé. No ho podem cedir a ningú més. Veiem quines són aquestes virtuts:

La **fortalesa**, que és la capacitat de fer front a les dificultats. Això que ara els psicòlegs en diuen “resiliència”. La fortalesa és la virtut que et fa fort davant les dificultats, i això s'aprèn. Això no és un discurs, això no és un sermó. O t'hi han educat, o no t'hi han educat. O has après a salvar dificultats, o no en saps. O et saben dir que no i et fan

acabar el plat d'espinacs que tens al davant i aprens des de molt petit a superar aquestes dificultats o les dificultats, de grans, són més difícils de superar.

La **temprança**, que és l'hàbit de ser moderats en el desig. És la virtut que va lligada al control del temps, a la paciència, a la perseverança, a la tenacitat. Jo parlaria menys de l'esforç, perquè quan parlem de la cultura de l'esforç, el problema no és que la gent no s'esforci sinó que potser s'esforcen en el que no voldríem... Els joves, i tant que s'esforcen! Però potser no en el que voldríem. El problema més aviat el tenim en l'aprenentatge del domini del temps. Saber perseverar sense satisfaccions immediates si cal, ser tenaços, ser pacients i saber domesticar el temps. Això



és el que és la templança. En el temps, i en altres terrenys, però en el cas del temps, per als objectius educatius, d'una manera principal.

La **prudència**, que era considerada la virtut del governant i que consisteix en ensenyar i obrar amb conseqüència. Ensenyar que les accions tenen conseqüències i que ens n'hem de fer responsables. Esclar que viure en un país on el Cap d'Estat pot sortir un dia dient "*lo siento, no volverá a pasar*", això que en una criatura de tres anys li pots acceptar, quan és el Cap d'Estat qui ho ha de dir, és decebedor. L'exemplaritat negativa d'un Cap d'Estat imprudent té unes conseqüències socials brutals.

I la **justícia**, entesa com la guia cap a la veritat, com la capacitat d'admirar allò que és realment important. Hem viscut uns anys en què semblava que l'única guia que ens podia orientar era la nostra subjectivitat, al nostre gust. Una cosa era bona si a mi m'agradava. Cap supòsit de referència exterior. El gust subjectiu com a última i màxima referència. Però quan el gust subjectiu és l'última referència, llavors arriben els experts en manipulació del gust, i es fan els amos de les nostres decisions. Amb un discurs aparentment progressista hem estat educant els nostres fills per fer-los dòcils al mercat. Els hem entrenat en això que en diem la "motivació", que com deia un amic, això de motivar és com voler anar amb bicicleta però que pedali un altre. Però si tot el que tu fas és perquè algú et motiva des de fora, un cop t'han entrenat a no fer res si no estàs moti-

vat, ets presa dels “motivadors”. Cal formar el caràcter, formar la seva pròpia autonomia, i no formar-lo en la dependència.

Jo vinculo aquesta virtut amb l’admiració, que significa orientar-se cap allò que mereix ser observat. Significa reconèixer el valor propi de les coses, dels grans científics, dels avenços del coneixement, dels grans patriotes, de tot allò que ens vincula profundament amb la comunitat. És allò que ens fa reconèixer que formem part d’una comunitat i d’unes persones que han lluitat per civilitzar-nos, per fer-nos millors persones. En definitiva, són virtuts per dominar aquesta incertesa que és la condició que ens acompanyarà tota la nostra existència, i que ens empenyerà a millorar-la individual i col·lectivament.

Moltes gràcies.